

Dekolonialismin, antirasismien, intersektionaalisuuden ja ekososiaalisuuden poluilla eli 2020-luvun sosiaalipedagogiikkaa

Sanna Ryyänen

Brasilian pohjoisosan Belémin kaupungissa, Amazon-joen ranta-
milla, sijaitsee *Universidade do Estado do Pará* (UEPA) -yliopisto.
Siellä toimii vuonna 2002 perustettu *Núcleo de Educação Popular*
Paulo Freire -verkosto eli NEP/UEPA (2023), joka on keskittynyt
opetukseen, tutkimukseen ja yhteiskunnalliseen toimintaan *educação po-*
popular -perinteen hengessä, Paulo Freiren (1921–1997) jalanjäljissä. NEP/
UEPA-verkoston tutkimuksen ja toiminnan yksi painopiste on sosiaali-
pedagogiikan latinalaisamerikkalaisen genealogian eli historiallisen muo-
dostumisen etsimisessä ja juurruttamisessa sosiaalipedagogiikan keskus-
teluihin vastapainoksi sosiaalipedagogiikan eurooppakeskeiselle, saksalai-
seen teoriaperinteeseen kiinnittyvälle oppihistorialle (Mota Neto & Oli-
veira 2018, 23).

Kaikki sosiaalipedagogiikkaa Suomessa opiskelleet tietänevät, että so-
siaalipedagogiikan käsitettä alettiin käyttää 1840-luvulla nykyisen Saksan
alueella. Muutoinkin sosiaalipedagogiikan historia on opittu kirjoittamaan
ja kertomaan nimenomaan Saksa-lähtöisesti. Tälle tarinalle NEP/UEPAn
tutkijat João Colares da Mota Neto ja Ivanilde Apoluceno de Oliveira kir-
joittavat vastakertomusta. Heidän väitteensä on, että sosiaalipedagogiikan
juuria ei ole tarkoituksenmukaista tyypistää vain yhdeksi eurooppakeskei-
seksi kertomukseksi vaan ajatella nuo juuret monien rinnakkaisten suun-
tausten ja vaikutteiden verkostoksi. Arkista vertauskuvaa käyttäkseni: eu-

rooppalaislähtöisen yksimukalaisen juureksen sijaan sosiaalipedagogiikka olisi näin ollen ennemminkin organisesti ulokkeinen, globaali sienirihmasto, joka on putkahdellut esiin siellä sun täällä, kehittäen omintakeisia yhdyskuntiaan kulloisenkin kasvualustan mukaan. Yksi tämän rihmaston esiintymistä on Mota Neton ja Oliveiran (2018) mukaan siis latinalaisamerikkaisen sosiaalipedagogiikan perinne, *pedagogia social popular*, joka on kehittynyt irrallaan saksalaisista sosiaalipedagogiikan muotoiluista, nojautuen sen sijaan *educação popular* -perinteeseen, Freiren teorioihin ja toimintaan sekä alkuperäiskansojen ja afrobrasiliaalaisten liikkeiden pedagogiseen ajatteluun ja ponnistaen omintakeisesta latinalaisamerikkalaisesta toimintaympäristöstä. Latinalaisamerikkalaisen sosiaalipedagogiikan perinteen lähtökohtana on, että demokraattisten kasvatuskäytäntöjen kehittäminen edellyttää kiinnittymistä yhteiskunnan syrjänsysäytyjen ihmisryhmien tietoon, kulttuureihin ja kokemuksiin. Toimintaympäristöstään johtuen NEP/UEPA-verkoston toiminnassa ammennetaan vielä aivan erityisesti Amazonin alueen omaleimaisesta kulttuuriperinnöstä ja alkuperäiskansojen tiedosta.

Motan Neton ja Oliveiran (2018) sosiaalipedagogiikan latinalaisamerikkalaisen genealogian etsintä on yksi esimerkki kriittisen sosiaalipedagogiikan dekoloniaalista suuntauksesta. Se puolestaan linkittyy osaksi muita sosiaalipedagogiikan 2000-luvulla vahvistuneita keskusteluja, joissa on osoitettu sosiaalipedagogiikasta sokeita pisteitä ja niihin tarttumalla täydennetty tai lavennettu alan näkökulmia. *Dekoloniaali sosiaalipedagogiikka* nostaa valokeilaan kolonialismin ajalta periytyvät globaalit valtarakenteet, jotka tihkuvat edelleen niin kasvatuksellisen työn ja tutkimuksen käytäntöihin kuin itse sosiaalipedagogiikan alan jäsenyyksiin ja määrittelyihin – ja ennen kaikkea maailmankuvaamme. Tästä käytetään käsitettä koloniaalisuus, joka on siis eri asia kuin kolonialismi eli siirtomaavalta. ”[M]aailma on yhä jakautunut hierarkkisesti taloudellisen, kulttuurisen, tiedollisen ja ihmisten mielisissä toimivan koloniaalin järjestyksen mukaisesti”, Suvi Keskinen, Faith Mkwesha ja Minna Seikkula (2021, 49) muistuttavat. Dekoloniaali ajattelu kyseenalaistaa esimerkiksi eurooppakeskeistä tieteellistä mallia ja suuntaa kuvittelemaan, miltä vaihtoehto eurooppakeskeisyydelle voisi näyttää (Keskinen, Mkwesha & Seikkula 2021, 66–67). Dekoloniaali sosiaalipedagogiikka ammentaa delokoniaalin ja kolonisaatiokriittisen pedagogiikan keskusteluista. Se suuntaa kohtaamaan itse tieteenalan eurooppakeskeisyyden sekä etsimään globaalien valta-asetelmien tiedostamiseen ja rikkomiseen pyrkivää työotetta. Dekoloniaaliin ajatteluun linkittyvä *antirasistinen sosiaalipedagogiikka* tarkoittaa kasvatuksellisen työn käytäntöjä,

joissa tunnistetaan tiedon koloniaalisuus, tiedostetaan valkoinen etuoikeus sekä muut rasismia ylläpitävät valtarakenteet sekä kehitetään antirasistisia työtapoja (esim. Buraschi & Aguilar-Idáñez 2022). Rasismiin liittyvissä valtasuhteiden analyyseissä nojaututaan usein feministisen tutkimuksen parissa kehitettyyn *intersektionaalisuuden* käsitteeseen eli huomioon siitä, että eri syrjinnän muodot risteävät keskenään ja että moninaisista syrjivistä rakenteista tulee keskustella rinnakkain, ei toisistaan erillisinä ilmiöinä.

Suomessa sosiaalipedagogiikan uudemmissa suuntauksista näkyvimmin esillä on ollut ekologisiin kysymyksiin paneutuva sosiaalipedagogiikan ymmärrys, jota on täällä kehitetty erityisesti *ekososiaalisuuden* ideasta lähtien. Se nojautuu ajatukseen sosiaalisten ja ekologisten kysymysten väistämättömästä yhteenkietoutumisesta sekä ohjaa näkemään maailman ihmisten, muunlajisten ja luonnonympäristöjen monitasoisena vuorovaikutuksena sosiaalipedagogiikan alalla perinteisestä ihmiskeskeisestä ajattelusta poiketen. Keskustelun pioneereja Suomessa ovat Itä-Suomen yliopiston sosiaalipedagogiikan professori Arto O. Salonen ja dosentti Raisa Foster. Salonen kollegoineen on lähestynyt teemaa esimerkiksi ekososiaalisen hyvinvoinnin ja sivistyksen käsittein (esim. Salonen 2014; Salonen & Bardy 2015) ja systematisoinut sosiaalipedagogiikan ekologisesti ja globaalisti juurtuvia keskusteluja *planetaariseksi sosiaalipedagogiikaksi* (esim. Salonen 2014; Salonen & Bardy 2015; Salonen, Laininen, Hämäläinen & Sterling 2023). Foster on puolestaan kehittänyt kehotietoista ja taiteen tietoon pohjautuvaa ekososiaalista pedagogiikkaa (esim. Foster 2017; Keto, Foster, Pulkki, Salonen & Värri 2022).

Sosiaalipedagogiikan alalla mikään näistä ”uusista” suuntauksista ei toki ole varsinaisesti uusi. Feministisen sosiaalipedagogiikan henkeä on tunnustettu niinkin kaukaa kuin 1900-luvun alun suffragettien eli brittiläisten naisasialiikkeen aktivistien omaehtoisesta pedagogisesta toiminnasta, jonka keskiössä olivat liikkeen naisten tuottama kirjallisuus ja teatteriesitykset (Rehm 2011), ja ekologistakin tietoisuutta on sosiaalipedagogiikan keskusteluissa herätelty jo 1970-luvulta alkaen (ks. Hämäläinen & Kurki 1997, 133–136). Kuitenkin vasta 2020-luvulla mainittuihin teemoihin liittyvät teoreettiset keskustelut ja käytännön työ tuntuvat saavan todella tuulta siipiensä alle – ja maailman tilan huomioiden niitä tulisi myös tietoisesti ja systemaattisesti kutoa vahvemmasi osaksi sosiaalipedagogiikan kaanonaa. Suomessa teemat ovat viime vuosina näkyneet esimerkiksi Sosiaalipedagogiikan päivillä ja muussa Suomen sosiaalipedagoginen seura ry:n toiminnassa. Vuonna 2020 Sosiaalipedagogiikan päivien teema oli ekososiaalinen sivistys ja vastuu, vuonna 2021 puolestaan antirasistinen sosiaalipedago-

giikka. Seuran antirasistinen lukupiiri aloitti toimintansa samoin vuonna 2021. Vuoden 2022 eriarvoisuusteemaisten Sosiaalipedagogiikan päivien pääpuhujan, brasilialaisen kasvatustieteilijä ja aktivisti Vanessa Andreottin alustus käsitteli dekoloniaalia (sosiaali)pedagogiikkaa. Sosiaalipedagogiikka-lehden tässäkin numerossa näihin teemoihin viitataan eri tavoin, ja sosiaalipedagogisen työn käytännöissä teemat lienevät läsnä lukemattomin tavoin.

Joku saattaa myös ajatella, että erityisesti dekoloniaalin, antirasistisen ja intersektionaalisen sosiaalipedagogiikan (globaaliin) eriarvoisuuteen ja valtarakenteisiin ja niiden purkamiseen liittyvät teemat ovat ”aina” olleet sosiaalipedagogiikan ydintä. Tasa-arvon, oikeudenmukaisuuden ja inhimillisyyden puolustamisen näkökulmasta näin on toki ollutkin, erityisesti kriittisen sosiaalipedagogiikan keskusteluissa, mutta mainitut suuntaukset myös pakottavat katsomaan totunnaisuuksia toisin. Tämä tarkoittaa huomion kiinnittämistä esimerkiksi siihen, millaisista historiallisista lähtökohdista ja olettamuksista sekä ihmis- ja maailmankuvista käsin pedagogista ajattelua ja toimintaa on rakennettu ja millaisia katvealueita niihin jää, jos emme ole valmiita myös haastamaan omaa ajatteluumme historiallisesti kaiken läpäisevän eurooppakeskeisyyden ja patriarkaalisuuden ylittämiseksi. Yhdysvaltalainen feministiteoreetikko ja aktivisti bell hooks (1952–2021) on todennut, että Paulo Freireä lukiessaan hän ei kyennyt hetkeksikään unohtamaan Freiren kielenkäytön seksismiä tai hänen edustamaansa ”vapautuksen falloskeskeistä paradigmaa”. Samalla hooks kuitenkin ammensi olennaiset vaikutteensa pedagogiseen ajatteluunsa juuri Freireltä muistuttaen, että ”kriittinen läpivalaisu ei tarkoita samaa kuin hylkääminen” (hooks 1992, 147). Hyvää tarkoittava kaikkien tasa-arvon korostaminen saattaa puolestaan johtaa senkaltaiseen ”värisokeaan” ajatteluun, joka päättyy ohittamaan ihmisten ja ihmisryhmien erilaiset taustat ja historialliset kiinnikkeet (ks. Ahmed & Eid 2018).

Dekoloniaalia, antirasistista, intersektionaalisesti feminististä ja ekososiaalista sosiaalipedagogiikkaa voi kutakin lähestyä omana keskustelunaan tai koulukuntanaan, mutta ne myös kietoutuvat yhteen monin säikein. Globaalisti tietoinen ekososiaalinen ajattelu ei voi ohittaa kysymystä siitä, miten imperialismi ja kolonialismi ovat vaikuttaneet ekokriisiin ja muovaavat sitä edelleen (esim. Hartnett 2021). Kansainvälinen ilmastopaneeli IPCC on muistuttanut, että alkuperäiskansojen tieto on keskeisessä roolissa kamppailussa ilmastomuutosta vastaan (IPCC 2023). Dekoloniaali ja antirasistinen ajattelu ohjaavat pois valkoisen feminismin sudenkuopista (esim. Keskinen, Mkwesha & Seikkula 2021, 59–62), ja niin edelleen. 2020-

luvun maailmantilanne – paheneva ekokriisi, demokratian kriisit, äärioikeiston nousu, julmat sodat – asettaa sosiaalipedagogiikan eteen senkaltaisen peilin, joka kehottaa ottamaan dekoloniaalin, antirasistisen, intersektionaalisen ja ekososiaalisen sosiaalipedagogiikan avaamat näkökulmat vakavasti. Samalla on syytä tunnistaa niiden vastavoimat.

Teemat, joiden erityiseen huomioimiseen edellä mainitut suuntaukset ohjaavat, ovat olleet erityisesti 2010-luvulta lähtien maailmanlaajuisesti laita-oikeiston kritiikin ja poliittisten hyökkäysten kohteena esimerkiksi niiden väitetyn ”ideologisuuden” vuoksi. 2010-luvun loppuvuosina saimme lukea kasvatukselliseen työhön kohdistuvista, usein sensuuriksi kääntyneistä rajoitustoimista tai niiden yrityksistä esimerkiksi Unkarissa ja Brasiliassa. Brasilian entinen presidentti Jair Bolsonaro halusi pyyhkiä marxilaiseksi dogmiksi kutsumansa ilmastonmuutoksen koulussa opettavien asiasisältöjen listalta (ks. Rynnänen 2019), ja Unkarissa Viktor Orbanin hallitus alkoi valvoa tiukasti etenkin historian oppikirjojen sisältöä, kirjoittuen esimerkiksi maahanmuuttoon liittyviä teemoja oman ajattelunsa mukaisiksi (esim. McKenzie 2019). Marraskuussa 2023 Suomessa puolestaan uutisoitiin, ettei Petteri Orpon hallitus aio hyväksyä Suomen Akatemian Strategisen tutkimuksen neuvoston esittämää maahanmuuttoaiheista ohjelmateemaa, koska ohjelma ei vastaa riittävästi ”hallitusohjelman henkeä” (Junkkari 2023). Tuonkaltainen yritys rajoittaa tutkimuksen autonomiaa on Suomessa ennenkuulumatonta.

YK:n yleismaailmallinen ihmisoikeusjulistus täytti 75 vuotta 10.12.2023. Ihmisoikeusliiton pääjohtaja Kaari Mattila ja Åbo Akademin ihmisoikeusinstituutin johtaja Elina Pirjatanniemi muistuttivat merkkipäivään liittyvässä Helsingin Sanomien vieraskynä-kirjoituksessaan 8.12.2023, että ihmisoikeuksien ja demokratian heikentymisestä on tullut maailmanlaajuinen uhka. He päättävät kirjoituksensa vetoomukseen: ”Kiireellisesti täytyy (...) lisätä päättäjien ja tavallisten ihmisten ymmärrystä siitä, mistä kaikesta demokratian, oikeusvaltion ja ihmisoikeuksien puolustamisessa on kyse” (Mattila & Pirjatanniemi 2023). Sosiaalipedagogiikan alan toimijoiden tulisi nähdäkseni kuulla tämä viesti näin: ihmisoikeuksia tulee puolustaa ja vahvistaa yhä laveammin ja periksiantamattomammin tuottamalla ymmärrystä lisäävää tutkimustietoa, tekemällä yhteiskunnallisesti muutosvoimaista toiminnallista tutkimusta, työskentelemällä yhä tinkimättömämmin demokratian elinvoimaisuuden, inhimillisyyden ja sivistyksen puolesta niin ruohonjuurten kuin rakenteiden tasolla, pitämällä ääntä tasa-arvon ja oikeudenmukaisuuden periaatteista ja käytännöistä, toimimalla syrjintää, sortoa ja rasismia vastaan.

Se ei kuitenkaan vielä riitä. Kansainvälinen ilmastopaneeli IPCC totesi kuudennen arviointiraporttinsa synteesissä maaliskuussa 2023, että etenevän ilmastomuutoksen vaikutukset heikentävät ihmisen ja luonnon hyvinvointia ja että sen riskit ovat vakavampia kuin on aiemmin arvioitu (IPCC 2023). Tämä on toinen tärkeä viesti sosiaalipedagogiikan alan toimijoille: sosiaalipedagogiikan ajattelu ja toiminta eivät voi ohittaa kysymystä ihmisen luonto- ja maailmasuhteesta tai kasvatuksen merkityksestä ihmisen aiheuttaman ekokriisin hillitsemisessä. IPCC-raportissa myös todetaan, että tasa-arvon, ilmasto-oikeudenmukaisuuden, sosiaalisen oikeudenmukaisuuden, osallisuuden ja oikeudenmukaisten siirtymäprosessien asettaminen etusijalle tukee vaadittavia muutoksia yhteiskunnissa (IPCC 2023, 31) ja että haavoittuvaset yhteisöt, jotka ovat historiallisesti vaikuttaneet vähiten nykyiseen ilmastomuutokseen, kärsivät suhteettoman paljon (IPCC 2023, 5). Tästä voi johtaa vielä kolmannen viestin sosiaalipedagogiikan alan toimijoille: ekologisia ja sosiaalisia kysymyksiä ei toden totta voi eikä ole tarkoituksenmukaista erottaa toisistaan.

2020-luvulla sosiaalipedagogiikan teoria- ja toimintapalettiin on syytä nostaa näkyvämmiin myös rauhan sosiaalipedagogiikka (*pedagogia social para la paz*), jota on kehitetty erityisesti sosiaalipedagogiikan romaanisella kielialueella. 2000-luku on kuljettanut ihmiskunnan taas yhä julmempien sotien silminnäkijäksi tai kokijaksi, viimeisimpänä Ukrainassa sekä Israelin ja Hamasin sodassa Gazassa. Kasvatustieteilijä Wolfgang Klafki (1927–2016) muistuttaa: ”[k]lassisten sivistysteoreetikoiden utooppinen johtajuus (...) oli rauhanomainen, hallitsemisen pyrkimyksistä vapaa valtioiden, kansojen ja kulttuurien rinnakkaiselo vastavuoroisessa tunnistamisessa ja kulttuurivaihdossa ’ihmisyden edistämiseksi’” (Klafki 2007, 28, sit. Moilanen 2022, 73). Tämänkaltaisen sivistyksen puolestapuhujana ja konkreettisena edistäjänä myös sosiaalipedagogiikkaa tarvitaan entistä enemmän.

Aloitin tämä tekstin kuvaamalla brasilialaisen NEP/UEPA-verkoston toimintaa. Se on yksi 2020-luvun sosiaalipedagogiikkaa rakentava osanen sosiaalipedagogiikan globaalissa sienirihmastossa. Siitä noin 9000 kilometrin päässä tämän lehden toimitus ja erityisesti lehteen kirjoittavat suomalaisen sosiaalipedagogiikan toimijat ovat toinen. Niitä muita on satoja ja tuhansia. Jalkojemme alla kulkevat oikeat sienirihmastot, eli yksi niistä elämän edellytysten rakentajista, joista mekin olemme tyystin riippuvaisia. 2020-luvun sosiaalipedagogiikka on sitä, että avaudumme oppimaan noilta molemmilta rihmastoilta tietoisina siitä, että emme tiedä vielä likimainkaan tarpeeksi.

LÄHTEET

- Ahmed, Warda & Eid, Mona 2018. Antirasistinen koulu – kaikkien koulu? Teoksessa Anu Laukkanen, Sari Miettinen, Aino-Maija Elonheimo, Hanna Ojala & Tuija Saresma (toim.) Feministisen pedagogiikan ABC. Tampere: Vastapaino, 83–92.
- Buraschi, Daniel & Aguilar-Idáñez, María-José 2022. Apuntes críticos para una pedagogía social antirracista. *Quaderns d'animació i educació social* 36. Saatavissa http://quadernsanimacio.net/ANTERIORES/treintaiseis/index_htm_files/Apuntes%20criticos.pdf (haettu 9.12.2023).
- Foster, Raisa 2017. Nykytaidekasvatus toisintekemisellä ekososiaalisten kriisien aikakaudella. *Sosiaalipedagoginen aikakauskirja* 18, 35–56. DOI: <https://doi.org/10.30675/sa.63484>
- Hartnett, Rachel 2021. Climate Imperialism: Ecocriticism, Postcolonialism, and Global Climate Change. *ETropic: Electronic Journal of Studies in the Tropics* 20 (2), 138–155. DOI: <https://doi.org/10.25120/etropic.20.2.2021.3809>
- hooks, bell 1992. bell hooks speaking about Paulo Freire – the man, his work. Teoksessa Peter Leonard & Peter McLaren (Eds.) Paulo Freire – A Critical Encounter. New York: Routledge, 145–152.
- Hämäläinen, Juha & Kurki, Leena 1997. Sosiaalipedagogiikka. Helsinki: WSOY.
- IPCC 2023. Summary for Policymakers. Teoksessa Hoesung Lee ym. (Eds.) Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Geneva: IPCC, 1–34. DOI: <https://doi.org/10.59327/IPCC/AR6-9789291691647.001>
- Junkkari, Marko 2023. Hallitus ei aio hyväksyä maahanmuuttoon liittyvää tutkimusohjelmaa – Tutkija: ”Historiallinen poliittinen interventio”. *Helsingin Sanomat* 17.11.2023. Saatavissa <https://www.hs.fi/politiikka/art-2000009999707.html> (haettu 9.12.2023).
- Keskinen Suvi, Mkwesha, Faith & Seikkula, Minna 2021. Teoreettisen keskustelun avaimet – rasismi, valkoisuus ja koloniaalisuuden purkaminen. Teoksessa Suvi Keskinen, Minna Seikkula & Faith Mkwesha (toim.) Rasismi, valta ja vastarinta – Rodullistaminen, valkoisuus ja koloniaalisuus Suomessa. Helsinki: Gaudeamus, 45–68.
- Keto, Sami, Foster, Raisa, Pulkki, Jani, Salonen, Arto O. & Värri, Veli-Matti 2022. Ekososiaalinen kasvatus. Viisi teesiä ratkaisuehdotuksena antroposeenin ajan haasteeseen. *Kasvatus & Aika* 16 (3), 49–69. DOI: <https://doi.org/10.33350/ka.111741>
- Mattila, Kaari & Pirjatanniemi, Elina 2023. Ihmisoikeuksien heikentymisestä on tullut maailmanlaajuinen uhka. *Helsingin Sanomat* 8.12.2023. Saatavissa <https://www.hs.fi/mielipide/art-2000010038691.html> (haettu 8.12.2023).
- McKenzie, Sheena 2019. Why Hungary’s state-sponsored schoolbooks have teachers worried. *CNN* 6.2.2019. Saatavissa <https://edition.cnn.com/2019/02/01/europe/hungary-education-orban-textbooks-intl/index.html> (haettu 9.12.2023).
- Moilanen, Antti 2022. Sivistys ja emansipaatio: Sivistävä ja yhteiskuntakriittinen opetus kriittis-konstruktivisessa didaktiikassa. Väitöskirja. *Acta Universitatis Ouluensis, E, Scientia rerum socialium*, 206. Oulu: Oulun yliopisto. URN: <http://urn.fi/urn:isbn:9789526232041>

- Mota Neto, João Colares da & Oliveira, Ivanilde Apoluceno de 2018. Contribuições da educação popular à pedagogia social: por uma educação emancipatória na Amazônia. *Revista de Educação Popular* 16 (3), 21–35. DOI: <https://doi.org/10.14393/rep-v16n32017-art02>
- NEP/UEPA 2023. Núcleo de Educação Popular Paulo Freire (NEP). Saatavissa <https://sites.google.com/view/nepuepaoficial/> ja https://ccse.uepa.br/ccse/?page_id=446 (haettu 6.12.2023).
- Rehm, Maggie Amelia 2011. *The Art of Citizenship: Suffrage Literature as Social Pedagogy*. Doctoral dissertation. Pittsburgh: University of Pittsburgh. Saatavissa <http://d-scholarship.pitt.edu/7535/> (haettu 8.12.2023).
- Ryynänen, Sanna 2019. Äärioikeistolainen kasvatusvallankumous. *Voima* 12.2.2019. Saatavissa <https://voima.fi/artikkeli/2019/aarioikeistolainen-kasvatusvallankumous/> (haettu 9.12.2023).
- Salonen, Arto O. 2014. Ekososiaalinen hyvinvointiparadigma – Yhteiskunnallisen ajattelun ja toiminnan uusi suunta täyttyvällä maapallolla. *Sosiaalipedagoginen aikakauskirja* 15, 31–62. DOI: <https://doi.org/10.30675/sa.122634>
- Salonen, Arto O. & Bardy, Marjatta 2015. Ekososiaalinen sivistys herättää luottamusta tulevaisuuteen. *Aikuiskasvatus* 35 (1), 4–15. DOI: <https://doi.org/10.33336/aik.94118>
- Salonen, Arto O., Laininen, Erkka, Hämäläinen, Juha & Sterling, Stephen 2023. A Theory of Planetary Social Pedagogy. *Educational Theory* 73 (4), 615–637. DOI: <https://doi.org/10.1111/edth.12588>

